

*II. Джерела галузей вітчизняного права:
напрями модернізації*

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ТЕОРІЇ ДЖЕРЕЛ
КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ
(аксіологічні, гносеологічні
та онтологічні аспекти)**

О. СКРИПНЮК

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заступник директора з наукової роботи
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

О. БАТАНОВ

*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

Сучасний етап розвитку теорії та практики вітчизняного конституціоналізму характеризується визнанням і реалізацією ідеї соціальної, правової держави, функціонально орієнтованої на демократичний розвиток усіх суспільно-політичних інститутів. При цьому основна мета стратегії конституційного будівництва полягає

у координації та спрямуванні усіх дій суб'єктів конституційно-правових відносин на досягнення політичних, правових, економічних і соціальних цілей та цінностей, зафіксованих у Конституції України.

У цьому контексті особливого значення набуває дослідження ролі, сутності, змісту, основних напрямів і форм

регулюючого впливу Конституції України та інших джерел конституційного права на розвиток і реформування найважливіших суспільних відносин, насамперед у сферах захисту прав людини, безпосередньої демократії, організації та діяльності державної влади й місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою тощо. Це обумовлено тією обставиною, що, попри важливість і значення галузевого правового регулювання, формування та діяльність усіх інститутів демократичної, правової, соціальної держави перебуває у безпосередній залежності від змісту норм джерел конституційного права, ефективності їх реалізації.

Безумовно, у конституційно-правовій теорії проблематика джерел конституційного права не є абсолютно новою [1–10]. Втім, якщо в недалекому минулому вона пов'язувалася переважно з нормативно-правовими актами, їх ієрархією, класифікацією тощо, то питання щодо формування нових за сутністю, змістом і формою джерел конституційного права, їх ціннісного виміру та функціонально-телеологічної ролі, за деякими винятками [11], сьогодні залишаються за межами фундаментальних академічних досліджень. При цьому саме сучасне конституційне право найбільш виразно втілює доктрину різноджерельного права, першочерговими у якій є проблеми гетерогенності, комплементарності й ієрархії правових джерел [12]

Завдання створення демократичної, соціальної, правової держави та формування громадянського суспільства, поставлене в чинній Конституції України, викликає пильну увагу до всіх засобів правового регулювання. Формування суверенної державності об'єктивно вимагає якісних і змістовних змін у стані суспільних відносин та зв'язків у системі координат «людина — громадянське суспільство — держава».

Зростання ролі конституційно-правових засобів впливу пов'язане з основними тенденціями розвитку суспільства та держави, поглибленням їх цивілізаційних начал, в основі яких визнання людини, її життя, честі та гідності найвищою цінністю. Сучасні політичні й ринкові реформи неможливі без розгорнутого централізованого конституційно-правового забезпечення. Без цього не можна досягти ні зміцнення засад конституційного ладу, ні переходу до цивілізованого соціально-орієнтованого ринку, ні активної участі у процесах європейської міждержавної інтеграції.

Слід мати на увазі й те, що оновлення та розвиток законодавства, будучи невід'ємною частиною сучасної конституційної реформи в Україні, обумовлює інтерес до всіх форм об'єктивізації правових норм, насамперед до нормативних актів. При цьому треба зазначити, що норми конституційного права визначають систему джерел всіх галузей права, що є одним із проявів провідної ролі конституційного права у правовій системі.

Особливого звучання та значення питання щодо сутності, змісту, форми, системи, функцій, реалізації, строків дії тощо джерел конституційного права набули в умовах анексії Автономної Республіки Крим та збройної агресії з боку Росії в окремих районах Донецької і Луганської областей, посилення сепаратистських тенденцій, просування проектів так званої «Новоросії» та самопроголошення у 2014 р. терористичних квазідержавних утворень «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка», інших дій та процесів, які посягають на засади конституційного ладу, порушують територіальну цілісність і недоторканність кордонів України.

У зв'язку з цим питання щодо поняття, сутності, змісту, основних напрямів і форм регулюючого впливу Конституції України та інших джерел

конституційного права на суспільні відносини у сучасних умовах, їх систематизації, тенденцій розвитку не викликає сумнівів.

Одним із найбільш дискусійних у теорії конституційного права є питання щодо визначення поняття «джерело конституційного права». На сьогодні у конституційно-правовій науці під джерелами права, як правило, розуміють зовнішню форму вираження (об'єктивації) конституційно-правових норм. Так, одним із перших у незалежній Україні джерела конституційного права почав досліджувати В. Мелашенко. Вчений розумів їх у матеріальному, політичному, соціально-психологічному і власне юридичному значенні як акти нормативного характеру, які містять норми конституційного права [13, 142]. Ці погляди були розвинені вітчизняними правознавцями на початку ХХІ ст.

Так, на думку В. Погорілка та В. Федоренка, джерела конституційного права України (у його юридичному значенні) — це зовнішня форма об'єктивації встановлених чи санкціонованих Українським народом або державою, чи суб'єктами місцевого самоврядування норм, які мають певну юридичну силу [14, 323]. Таке розуміння джерел конституційного права України отримало підтримку серед правознавців і на сьогодні є досить поширеним.

Однак багато вітчизняних учених-конституціоналістів продовжують дотримуватися традиційних формально-юридичних поглядів на джерела конституційного права. Наприклад, О. Фрицький вважає, що джерела конституційного права є формами, в яких воно виражається [15, 43–44].

Існують й інші погляди на зміст поняття «джерело конституційного права», що підтверджує тезу про багатоманітність цієї категорії. Так, наприклад, О. Васильченко вважає за доцільне терміном «джерело права» визначати одночасно змістовні (матеріальні) та

формальні зовнішні форми вираження юридичних правил. Під змістовними (сутнісними) джерелами нею розуміються різноманітні принципи: моральні, релігійні, філософські, політичні, соціальні, ідеологічні. Під формальними джерелами права розуміються способи формування юридичних норм (прийоми й акти), за допомогою яких ці норми викликаються до життя, стають складовою позитивного права й набувають статусу норм закону. Під поняттям «джерело конституційного права» науковець розуміє спосіб існування найбільш суттєвих і загальних правил поведінки (зовнішня форма їх виразу), які володіють власними ознаками й регулюють постійні відносини конституційного характеру [1, 9].

Узагальнюючи існуючі на сьогодні погляди на джерела конституційного права України та їх визначення, можна зробити висновок, що категорія «джерело права» має декілька значень, які не завжди охоплюються матеріальними і формально-юридичними аспектами досліджуваної правової категорії. Під джерелом конституційного права можна розуміти дух Конституції України, історичні пам'ятки українського конституціоналізму та протоконституціоналізму, концепції, теорії та доктрини вітчизняної й зарубіжної конституційно-правової науки, національні традиції конституційного правотворення і правозастосовної діяльності, волю та інтереси суб'єктів конституційно-правових відносин, діяльність учасників конституційного процесу, юридичні форми закріплення та існування конституційно-правових норм, об'єктивне відтворення у матеріальному світі системи конституційного права тощо.

Водночас із метою уникнення термінологічної плутанини було б доцільно запропонувати найбільш оптимальне й сучасне визначення поняття джерел конституційного права України, яке б дозволило зрозуміти сутність і зміст цієї правової категорії та її практичне зна-

чення для конституційної правотворчої й правозастосовної діяльності.

На нашу думку, джерело конституційного права України — це правова форма закріплення та дієвого існування встановлених чи затверджених Українським народом, державою, суб'єктами місцевого самоврядування чи іншими учасниками конституційного правотворення відповідних галузевих норм, які мають юридичну силу і є обов'язковими для виконання.

Щодо юридичних властивостей джерел конституційного права України, то вони розкривають загальні та спеціальні юридичні ознаки цих галузевих джерел. Можна частково погодитися з О. Кутафіним, що загальні ознаки джерел конституційного права загалом збігаються з ознаками джерела права. По-перше, вони видаються у межах повноважень відповідних суб'єктів правотворчості; по-друге, мають відповідати нормативним положенням актів, що видані вищестоящими суб'єктами правотворчості; по-третє, нормативний акт набуває загальнообов'язкової сили, передумовою чого є, як правило, його оприлюднення чи інше передбачене законодавством доведення до відома виконавців [16, 168].

Водночас особливості джерел конституційного права України розкриваються насамперед у спеціальних ознаках цих джерел, які вказують на ті їхні юридичні особливості, що властиві виключно джерелам конституційного права, або найбільш рельєфно проявляються саме у них, зокрема:

1) за своєю сутністю виражають волю і політичні інтереси Українського народу, Української держави, територіальних громад, а також інших суб'єктів конституційного правотворення (парламентської більшості та опозиції), опосередковуючи владні відносини у суспільстві та державі;

2) за своїм змістом є загальнообов'язковими правилами владної поведінки та діяльності у суспільстві й

виступають основою для формування інших галузевих джерел права. Тобто вони закріплюють і надають відповідної юридичної сили та гарантії з боку держави об'єктивно існуючим нормам конституційного права України;

3) можуть бути представлені виключно правотворчими, а не правозастосовними нормами конституційного права. Тобто можна визнавати тільки ті формалізовані приписи, які наділені силою права — є загальнообов'язковими для виконання широким колом суб'єктів;

4) виражають виключно правомірні та легітимні волевиявлення і політичні інтереси відповідних суб'єктів конституційної правотворчості, які за змістом, формою та процедурою правотворчості не суперечать Конституції України;

5) є досить різноманітними і можуть класифікуватися за багатьма критеріями. У своїй взаємодії утворюють певну органічну систему — систему джерел конституційного права, складові елементи якої пов'язані генетичними, історичними, креативними, функціональними, структурними та іншими зв'язками.

Ці ознаки сучасних джерел конституційного права України не є вичерпними і їхнє коло може бути розширено. До того ж кожному виду джерел конституційного права України властиві свої, часто індивідуальні юридичні ознаки, які дають уявлення про сутність, зміст і форму того чи іншого джерела конституційного права України.

Такі концептуальні підходи до розуміння сутності джерел конституційного права та їх ознак дозволяють:

- обґрунтувати особливості конституційно-правової природи джерел конституційного права як актів публічно-владного волевиявлення Українського народу, Української держави, територіальних громад, а також інших суб'єктів конституційного правотворення (кратологічні параметри конституційної нормотворчості);

- ідентифікувати місце джерел конституційного права у правовій системі

суспільства (конститутивні параметри конституційної нормотворчості);

- стверджувати, що за своїм змістом джерела конституційного права є нормативною моделлю суб'єктно-об'єктних і функціональних характеристик суспільства та держави, в основі яких мають бути їх історичні, національно-культурні, соціально-економічні та інші особливості (онтологічні й функціонально-телеологічні параметри конституційної нормотворчості);

- розкрити конституційно-правову природу історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей і традицій Українського народу, вітчизняного державотворення та правотворення, показати їх функціонально-телеологічну роль і системоформуюче значення у процесі розробки, прийняття та реалізації джерел конституційного права, виявити діалектичний взаємозв'язок цих особливостей і традицій та новаторства у конституційній нормотворчості Українського народу, Української держави, територіальних громад, а також інших суб'єктів конституційного правотворення (аксіологічні параметри конституційної нормотворчості);

- зрозуміти сутність джерел конституційного права як актів нормативно-процесуально-процедурного характеру, які містять правове обґрунтування, норми, правила й процедури взаємодії між людиною та державою, органами і посадовими особами публічної влади, політичними та громадськими об'єднаннями, етнонаціональними, мовними й іншими меншинами, мають сприяти процесу формування та консолідації української нації, функціонування Українського народу — громадян України всіх національностей (процесуальні параметри конституційної нормотворчості);

- визначити джерела конституційного права як правових актів, що містять у юридичній формі характеристику закономірностей розвитку україн-

ської суверенної державності на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення з метою забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклування про зміцнення громадянської злагоди на землі України тощо (вітальні параметри конституційної нормотворчості).

Дискусійним у конституційно-правовій теорії залишається питання щодо класифікації (систематизації, градації) джерел конституційного права. Традиційно в основі такого аналізу — порівняння юридичних властивостей, юридичної сили, строків, адресатів і території дії, функціональної та галузевої спрямованості, механізму розробки, прийняття і реалізації тих правових актів, які становлять систему джерел конституційного права, тощо.

Класифікація джерел конституційного права має не лише теоретичне, а й практично-прикладне значення. Зокрема, виявлення ієрархії джерел конституційного права дозволяє унеможливити виникнення колізій між відповідними джерелами конституційного права та упередити виникнення конституційних конфліктів і криз, деструктивний характер яких вкрай негативно впливає на сучасний конституційний процес.

У вітчизняній конституційно-правовій науці проблема класифікації джерел конституційного права почала досліджуватися з середини 90-х років ХХ ст. Зокрема, В. Мелашенко пропонував виокремлювати, з огляду на спосіб правотворчості, такі джерела конституційного права України: нормативні акти органів держави; нормативні акти громадських організацій; акти референдуму; санкціоновані державою правові звичаї, традиції; акти, що є результатом імплементації норм міжнародного права; угоди, договори, конвенції та інші акти, які Україна укладає з іншими державами; спільні акти державних органів і громадських організацій;

рішення сільських зібрань [13, 144]. Більшість вітчизняних правознавців загалом сприйняли зазначену класифікацію джерел конституційного права України й розвинули її в своїх працях.

Вітчизняні вчені-конституціоналісти розробили наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. комплексну класифікацію джерел конституційного права України, ґрунтуючись на положеннях про багатомірність їх системи. Зокрема, на думку В. Погорілка і В. Федоренка, джерела конституційного права різняться за характером (сутністю) волевиявлення, змістом, формою, територією дії, часом дії, чинністю, національною приналежністю тощо [14, 327]. Цей погляд загалом підтримують і розвивають у своїх працях й інші сучасні українські правознавці.

Так, О. Васильченко множинність і видову різноманітність джерел конституційного права України обґрунтовує широким колом суспільних відносин, які становлять предмет цієї галузі права, і відповідним комплексом завдань щодо забезпечення їх ефективного правового регулювання. Гетерогенність (неоднорідність) джерел конституційного права, на її думку, вимагає існування між ними відносин компліментарності (взаємодоповнювання). Поряд з іншими ці фактори дозволяють об'єднати усі джерела в одну систему — систему джерел вітчизняного конституційного права. Найважливішими ознаками системи джерел конституційного права України, вважає О. Васильченко, є такі: а) множинність форм вираження правових норм; б) ієрархічна підпорядкованість; в) пріоритет закону; г) зміна співвідношення внутрішньодержавного і міжнародного права; ґ) існування «нетрадиційних» (вторинних, додаткових) регуляторів [1, 10].

На наше переконання, основними критеріями класифікації сучасних джерел конституційного права України є їх сутність, зміст, форма та умови дієвості.

Основним критерієм розмежування джерел конституційного права України, безперечно, є їх характер, сутність. Іноді названий критерій ототожнюють із походженням джерел відповідної галузі права. Відповідно, до своєї сутності та походження джерела конституційного права України можна поділяти на такі, що виражають волю та інтереси Українського народу, держави, територіальних громад та інших легітимних суб'єктів конституційної правотворчої діяльності (парламентська більшість і меншість тощо). При цьому слід брати до уваги, що джерела конституційного права, які виражають волю народу, а тим більше прийняті або затверджені безпосередньо народом України, є первинними щодо всіх інших джерел цієї галузі права.

За змістом, тобто за юридичною силою, джерела конституційного права України поділяються на конституційні, законодавчі та підзаконні джерела. При цьому, згідно з принципом верховенства Конституції України (ст. 8), підзаконні джерела конституційного права не можуть суперечити конституційним і законодавчим джерелам.

До конституційних джерел відносять ті джерела відповідної галузі права, які мають найвищу юридичну силу. Це — Конституція України, акт всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Законодавчі джерела конституційного права України представлені законами України, які розвивають положення Конституції України і регулюють різні види конституційних правовідносин у всіх сферах суспільного та державного життя. До підзаконних джерел конституційного права України відносять укази Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови Кабінету Міністрів України, правові акти інших учасників конституційного правотворення, які не суперечать Конституції та законам України.

Наступним критерієм класифікації джерел конституційного права України

є форма їх правового буття. Нині переважна більшість джерел конституційного права України є формалізованими, тобто такими, що знайшли своє позитивне закріплення у чинному законодавстві. Водночас сучасні конституційні процеси відкривають перспективи запровадження у конституційне право України таких неформалізованих джерел права, як конституційні звичаї, конституційна доктрина, програмні конституційно-правові документи (універсали, угоди, домовленості тощо) та ін.

Важливим критерієм розмежування джерел сучасного конституційного права України залишаються умови їхнього існування та дієвості. Такими умовами є територія, час і національна приналежність джерел відповідної галузі права.

Так, за територією дії джерела конституційного права України можуть бути загальнодержавними та місцевими (локальними). Загальнодержавні джерела конституційного права діють на всій території України. Це — Конституція України, акти всеукраїнського референдуму, закони України, укази Президента України тощо. Місцеві (локальні) джерела конституційного права діють лише на певній території України. Це — акти Автономної Республіки Крим (акти референдуму Автономної Республіки Крим, постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим), акти суб'єктів місцевого самоврядування тощо.

За часом дії джерела конституційного права поділяються на постійні і тимчасові. Більшість джерел конституційного права України мають постійно діючий характер, тобто приймаються на невизначений термін дії. Втративши чинності відбувається за умови набуття чинності іншим джерелом конституційного права, що скасовує дію попереднього.

Тимчасові джерела конституційного права України діють на визначений

період у чітко визначених хронологічних межах чи за визначених умов, після чого їх чинність втрачається. Зокрема, Закон України «Про надзвичайний стан» набуває чинності у повному обсязі за умови оголошення надзвичайного стану і діє до його припинення.

Глобалізаційні процеси та кроки України в напрямку інтеграції з Європейським Союзом (далі — ЄС) обумовлюють актуальність такої умови існування джерел конституційного права, як їх національна приналежність. До національних джерел конституційного права слід відносити ті з них, що мають національне походження, тобто прийняті на території України відповідними суб'єктами конституційної правотворчості (Конституція України, закони України тощо). Міжнародні джерела конституційного права України — це чинні міжнародні договори України у сфері конституційного права, згода на обов'язковість яких, згідно зі ст. 8 Конституції України, надана Верховною Радою України, тобто джерела міжнародного права, що імplementовані у чинне конституційне законодавство. Водночас перспектива вступу України до ЄС передбачає необхідність врахування у національному конституційному праві й положень джерел конституційного права ЄС. Така практика нині є дієвою для всіх країн — учасниць ЄС.

Існують й інші критерії класифікації, які можуть бути застосовані до джерел конституційного права України. Так, наприклад, у загальній теорії права прийнято застосовувати комплексні критерії класифікації джерел права й вирізняти з-поміж них правові звичаї, правові договори, нормативно-правові акти, правові (судові та адміністративні) прецеденти.

Джерела конституційного права України перебувають між собою в стійких структурних і функціональних правових взаємозв'язках й утворюють систему джерел конституційного права

України. Утвердження нових джерел конституційного права узгоджується з системою вже існуючих джерел цієї галузі права. В іншому випадку вірогідною буде ситуація, пов'язана з виникненням конституційних колізій.

Найбільш повне уявлення про систему джерел конституційного права України дає їх класифікація за юридичною силою. Основним джерелом конституційного права є Конституція України — єдиний нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, який є Основним Законом суспільства і держави, регулює найважливіші суспільні відносини, містить норми прямої дії, має особливий порядок прийняття, внесення до нього змін і доповнень та його захисту, гарантування. Це титульне джерело конституційного права. Саме з прийняттям перших конституцій почалося становлення конституційного права як реальної галузі [17, 18].

Важливим джерелом конституційного права України, що має найвищу юридичну силу, є акти всеукраїнського референдуму. Безперечно, до них слід відносити виключно акти імперативних всеукраїнських референдумів. У системі джерел конституційного права України акти всеукраїнського референдуму представлені рішеннями всеукраїнських референдумів 1 грудня 1991 р. і 16 квітня 2000 р. При цьому останнє рішення залишається на сьогодні нереалізованим.

Основним видом джерел конституційного права України є закони України, тобто нормативно-правові акти, що мають вищу юридичну силу щодо інших джерел конституційного права, за винятком Конституції та відповідних актів всеукраїнського референдуму, і регулюють найбільш важливі суспільні відносини у сфері конституційного права України.

Закони України традиційно займають пріоритетні позиції у системі джерел національного конституційного права. Конституція України у ст. 92 передба-

чає вичерпне коло питань, що визначаються (права і свободи людини та громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина; громадянство; правосуб'єктність громадян; статус іноземців та осіб без громадянства; права національних меншин; порядок застосування мов та ін.) і встановлюються (Державний бюджет і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; порядок використання і захисту державних символів; державні свята та ін.) виключно законами України. Це, в принципі, не заперечує прийняття й інших законів України, які регулюють суспільні відносини, що є предметом конституційного права.

У свою чергу, закони різняться за своєю сутністю і змістом. Так, у теорії конституційного права прийнято виокремлювати конституційні закони, органічні закони, звичайні закони та інші, особливі різновиди законів.

Особливим видом джерел конституційного права України є декларації, акти і конституційні договори. Вони займають окреме місце у системі джерел, оскільки їх прийняття є разовою, винятковою подією у конституційній практиці держави. Хоча іноді їх відносять до звичайних підзаконних актів парламенту, але якщо вони і є такими за юридичною силою, то іншим є їхнє значення для конституційного права України.

Декларації — це нормативно-правові акти, що приймаються Верховною Радою України і нормативно визначають основні засади державного й суспільного ладу, чи політики держави з окремих найважливіших питань. Це — Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 2001 р., Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р., Декларація від 20 березня 2014 р. «Про боротьбу за звільнення України». Водночас декларації мають здебільшого політичне значення і часто містять

положення, які позбавлені юридичної сили норми конституційного права, що ускладнює їхню оцінку як джерел конституційного права.

Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. став унікальним джерелом для становлення і розвитку системи джерел конституційного права України. На відміну від Декларації, що стверджувала лише верховенство Конституції і законів УРСР на своїй території, Акт наголошував, що на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Особливим і дещо нетрадиційним для України джерелом права став Договір від 8 червня 1995 р. «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», який є своєрідною апеляцією до конституційних традицій часів утвердження європейського конституціоналізму, коли перші конституції та конституційні акти мали договірний характер [14, 48–49].

До законодавчих джерел конституційного права належать чинні міжнародні договори України. Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства виключно за умови надання згоди на їх обов'язковість Верховною Радою України. Водночас джерелами конституційного права України є не всі міжнародні договори України, а лише ті з них, дія яких поширюється на конституційно-правові відносини. Зокрема, до таких слід відносити міжнародні договори України у сфері прав людини, захисту прав різних соціальних груп та ін.

Положення Конституції та законів України набувають свого продовження у підзаконних джерелах конституційного права України. На сьогодні їх ієрархія певною мірою закріплюється лише в ст. 113 Конституції України, яка

визначає, що Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, а також «указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України». Отже, первинними в системі підзаконних конституційних актів є правові акти Президента України.

До підзаконних джерел конституційного права України відносяться й окремі постанови Верховної Ради України, правові акти Кабінету Міністрів України, інших центральних органів виконавчої влади, які мають відповідну юридичну силу.

Важливим видом джерел конституційного права України є й висновки та рішення Конституційного Суду України (далі – КСУ). Питання щодо юридичної сили та природи цих джерел конституційного права є досить складним, дискусійним і таким, що потребує особливої уваги у конституційно-правовій науці [18–20]. Дискусійним залишається питання щодо юридичної сили та природи актів Центральної виборчої комісії й територіальних виборчих комісій, актів реагування Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Особливими джерелами конституційного права України є нормативно-правові акти Автономної Республіки Крим – Конституція Автономної Республіки Крим, акти республіканського (місцевого) референдуму Автономної Республіки Крим, нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим. У сучасних умовах проблематика цих джерел конституційного права заслуговує на увагу не лише з точки зору їх юридичної сили та природи, а й у контексті їх реалізації та перспектив розвитку.

Важливим джерелом конституційного права є нормативно-правові акти суб'єктів системи місцевого самовряду-

вання. Адже конституційне визнання місцевого самоврядування та прийняття Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» сприяло зміцненню правового статусу територіальних громад, визначивши їх первинними суб'єктами місцевого самоврядування та основними носіями його функцій і повноважень. Важливою нормативною умовою функціонування територіальної громади та органів і посадових осіб місцевого самоврядування є правові акти, прийняті в системі місцевого самоврядування, насамперед статuti територіальних громад.

Усі акти місцевого самоврядування як локальні джерела конституційного права різняться за характером (сутністю) волевиявлення, змістом, формою, територією дії, часом дії, чинністю тощо.

Так, основним критерієм розмежування актів місцевого самоврядування є їх характер, сутність. За сутністю ці джерела конституційного права поділяються на ті, що є безпосереднім волевиявленням територіальних громад, а також актами інших суб'єктів місцевого самоврядування — сільських, селищних, міських, районних у містах, районних та обласних рад; сільських, селищних, міських голів; виконавчих комітетів місцевих рад. Первинними серед них слід вважати ті акти, що безпосередньо виражають волю територіальної громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування, основного носія його функцій та повноважень. Похідними є ті джерела, що виражають волю відповідних територіальних громад. Це джерела конституційного права, що створюються, приймаються чи санкціонуються органами або посадовими особами місцевого самоврядування.

За змістом, тобто юридичною силою, локальні джерела конституційного права поділяються на статутні, референдні, регламентні, акти органів та посадових осіб місцевого самовряду-

вання, які не повинні суперечити статутним і референдним джерелам. Пріоритетними є, звичайно, статутні джерела, адже статут територіальної громади (за умовою його прийняття) має найвищу юридичну силу серед актів місцевого самоврядування. Референдні акти виражають волю територіальної громади, мають вищу юридичну силу серед локальних актів муніципальної саморегуляції та виняткове коло суб'єктів правотворчості, якими насамперед є територіальні громади. Серед актів органів і посадових осіб місцевого самоврядування слід виокремлювати рішення місцевих рад, регламенти місцевих рад, окремі розпорядження сільських, селищних, міських голів та рішення виконавчих комітетів місцевих рад.

Ще одним критерієм класифікації актів місцевого самоврядування як локальних джерел конституційного права є їх форма. Відповідно до неї вони є доволі різноманітними й зумовлюються традиціями формалізації конституційно-правових норм і способами правотворчості відповідних суб'єктів місцевого самоврядування. Це нормативно-правові акти, прийняті у формі статутів територіальних громад, рішень місцевих референдумів, рішень представницьких органів місцевого самоврядування, укладені у вигляді договорів, акти інших соціальних норм тощо.

Важливим критерієм розмежування актів місцевого самоврядування як локальних джерел конституційного права є територія їх дії. Означені джерела конституційного права можуть діяти на території автономії (Конституція Автономної Республіки Крим), області (рішення обласних рад), району (рішення районних рад), територіальної громади (статут територіальної громади, рішення сільської, селищної або міської ради), певної частини міста (рішення районної у місті ради) тощо.

За строком дії акти місцевого самоврядування як джерела конституційного права поділяються на постійні й тимчасові. Так, до постійно діючих актів місцевого самоврядування належать: статут територіальної громади (за умовою його прийняття), акти місцевого референдуму тощо. Тимчасові локальні джерела конституційного права діють на визначений період у чітко визначених хронологічних межах чи за визначених умов, після чого їх чинність втрачається. Зокрема, у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачено, що виключно на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради вирішуються питання щодо прийняття у межах, визначених законом, рішень із питань боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями, за порушення яких передбачено юридичну відповідальність.

Слід зазначити, що система локальних джерел конституційного права не обмежується лише означеними актами. Інноваційні процеси у державі, становлення розвиненого громадянського суспільства викликають до життя якісно нові джерела права, до яких передусім належить нормативний договір, що стає головною юридичною формою, яка визначає права та обов'язки суб'єктів. Як свідчить світовий досвід, значення договорів та угод, що містять конституційно-правові норми та укладені на місцевому рівні, обумовлено насамперед можливістю взаємного делегування на договірній основі повноважень місцевого самоврядування та органів державної влади; договірними формами перерозподілу повноважень між різними органами територіальних громад; утворення асоціацій, муніципальних союзів та інших об'єднань органів місцевого самоврядування тощо.

Як свідчить зарубіжний муніципальний досвід, важливим джерелом конституційного права є муніципально-

правовий звичай, юридичні прецеденти. Так, що стосується муніципальних правових звичаїв, то їхня роль на локальному рівні функціонування конституційного права більш значуща, ніж у багатьох інших галузях, особливо публічного права. Однак у законодавстві іноді закріплюється не власне муніципальний звичай як джерело права, а місцева традиція або місцеві особливості, які мають більш широке значення ніж цей звичай. Так, наприклад, згідно з ч. 1 ст. 19 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» з метою «врахування історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування представницький орган місцевого самоврядування на основі Конституції України та в межах цього Закону може прийняти статут територіальної громади села, селища, міста». У цьому ж документі закріплюється, що територіальні громади сіл, селищ, міст, а також райони та області можуть мати власну символіку, яка відображає їх історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції (ст. 22).

Система джерел конституційного права України, представлена охарактеризованими джерелами, є динамічною — одні з них втрачають своє значення, натомість з'являються інші. Конституційна реформа відкрила перспективи й для утвердження інших видів джерел конституційного права України. Так, предметом наукових дискусій стає питання щодо визнання джерелами конституційного права України окремих судових рішень Верховного Суду України та Вищого адміністративного суду України у сфері виборчих правовідносин. Утверджується таке відносно нове джерело конституційного права України, як правовий звичай. Неоднозначними, але перспективними на майбутнє залишаються такі джерела конституційного права, як програмні

документи політичних партій, представлених у загальнонаціональних і місцевих представницьких органах влади; універсали, меморандуми, спільні заяви тощо. Заслугує на увагу проблема доктринальних джерел конституційного права, серед яких, зокрема, особливе місце займають проекти конституцій.

Усе це свідчить, що конституційне право — це не застигла форма суспільно-політичних відносин, яка штучно підштовхується нормотворчістю, а динамічна, рухлива система, яка розвивається під впливом внутрішніх і зовнішніх, історичних, політичних, соціально-економічних, інформаційних та духовно-культурних факторів і процесів. Будь-яким теоретичним правовим утворенням передувала практична діяльність людей, яка втілювалася у достатньо стійких зв'язках та відносинах. Особливо це характерно для сучасного конституційного права як однієї з профілюючих (первинних)

галузей права і єдиної в правовій системі України фундаментальної галузі права, яка має системоутворююче значення не тільки для законодавства, а й для правової системи загалом. Саме конституційне право є основою сучасного конституціоналізму.

Отже, враховуючи, що норми конституційного права закріплюють основи юридичної організації держави та її відносини з людиною, містять найбільш загальні принципи права, конкретизуються у принципах усіх галузей права і мають нормативно-регулятивне й юрисдикційне значення, а конституційно-правові відносини мають тенденцію «домішуватися» до відносин «чужорідної» галузевої приналежності, питання щодо сутності, змісту, основних напрямів і форм регулюючого впливу Конституції України та інших джерел конституційного права набуває особливого значення у сучасних модернізаційних процесах.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Васильченко О. П.* Джерела конституційного права України (системнофункціональний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / О. П. Васильченко. — Київ, 2007. — 19 с.
2. *Джерела конституційного права України* : монографія / Ю. С. Шемшученко [та ін.] ; відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик. — Київ : Наукова думка, 2010. — 711 с.
3. *Мазур М. В.* Акти органів судової влади як джерело конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / М. В. Мазур. — Харків, 2009. — 20 с.
4. *Назаренко О. А.* Міжнародні договори України в системі джерел конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / О. А. Назаренко. — Київ, 2006. — 20 с.
5. *Онщенко О. В.* Конституція України як основне джерело конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / О. В. Онщенко. — Київ, 2005. — 19 с.
6. *Погорілко В. Ф.* Джерела конституційного права України / В. Ф. Погорілко // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2003. — № 5. — С. 14–25.
7. *Резніченко С. В.* Договір у системі джерел конституційного права України : монографія / С. В. Резніченко. — Одеса : АстроПринт, 1999. — 136 с.
8. *Цоклан В. І.* Система сучасних джерел конституційного права України : монографія / В. І. Цоклан, В. Л. Федоренко. — Київ : Ліра-К, 2009. — 400 с.
9. *Чудик Н. О.* Статут територіальної громади як джерело конституційного права в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Н. О. Чудик. — Київ, 2011. — 20 с.
10. *Шаповал В.* Джерела конституційного права України: питання теорії та практики / В. Шаповал // Право України. — 2014. — № 9. — С. 155–170.
11. *Сав'як О. В.* Правовий звичай у системі джерел конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / О. В. Сав'як. — Київ, 2008. — 20 с.
12. *Корчевна Л. О.* Проблема різноджерельного права: дослід порівняльного правознавства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. О. Корчевна. — Київ, 2005. — 36 с.

13. Мелашченко В. Ф. Конституційне право України : навч. посіб. / В. Ф. Мелашченко. — Київ : Вентурі, 1995. — 240 с.
14. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Академічний курс : підруч. : у 2 т. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. — Київ : Юридична думка, 2006. — Т. 1. — 544 с.
15. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підруч. / О. Ф. Фрицький. — 3-тє вид. — Київ : Юрінком Інтер, 2006. — 512 с.
16. Кутафин О. Е. Предмет конституционного права / О. Е. Кутафин. — М. : Юристъ, 2001. — 444 с.
17. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : підруч. / В. М. Шаповал. — 10-тє вид., переробл. та допов. — Київ : Ін Юре, 2015. — 320 с.
18. Марцеляк О. Правова природа актів Конституційного Суду України та їх роль у розвитку науки конституційного права / О. Марцеляк // Вісник Конституційного Суду України. — 2015. — № 4. — С. 118–121.
19. Христова Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г. О. Христова. — Харків, 2004. — 20 с.
20. Цимбалістий Т. О. Правова природа актів Конституційного Суду України. Університетські наукові записки / Т. О. Цимбалістий // Часопис Хмельницького університету управління та права. — 2007. — № 1 (21). — С. 47–55.

REFERENCES

1. Vasylenko O. P. Dzherela konstytutsiinoho prava Ukrainy (systemnofunktsionalnyi analiz) [Sources of constitutional law of Ukraine (systemicfunctional analysis)], Kyiv, 2007, 19 p.
2. Dzherela konstytutsiinoho prava Ukrainy [Sources of Constitutional law of Ukraine], Kyiv: Naukova dumka, 2010, 711 p.
3. Mazur M. V. Akty orhaniv sudovoi vlady iak dzherelo konstytutsiinoho prava Ukrainy [Acts of bodies of judicial authority as source of constitutional law of Ukraine], Kharkiv, 2009, 20 p.
4. Nazarenko O. A. Mizhnarodni dohovory Ukrainy v systemi dzherel konstytutsiinoho prava Ukrainy [The international contracts of Ukraine in system of sources of constitutional law of Ukraine], Kyiv, 2006, 20 p.
5. Onishchenko O. V. Konstytutsiia Ukrainy iak osnovne dzherelo konstytutsiinoho prava Ukrainy [Constitution of Ukraine as main source of constitutional law of Ukraine], Kyiv, 2005, 19 p.
6. Pohorilko V. F. Dzherela konstytutsiinoho prava Ukrainy [Sources of constitutional law of Ukraine], *Biuletен Ministerstva iustytzii Ukrainy*, 2003, no. 5, pp. 14–25.
7. Reznichenko S. V. Dohovir u systemi dzherel konstytutsiinoho prava Ukrainy [The contract in system of sources of constitutional law of Ukraine], Odesa: AstroPrynt, 1999, 136 p.
8. Tsoklan V. I., Fedorenko V. L. Systema suchasnykh dzherel konstytutsiinoho prava Ukrainy [System of modern sources of constitutional law of Ukraine], Kyiv: Lira-K, 2009, 400 p.
9. Chudyk N. O. Statut terytorialnoi hromady iak dzherelo konstytutsiinoho prava v Ukraini [Charter of a territorial community as source of constitutional law in Ukraine], Kyiv, 2011, 20 p.
10. Shapoval V. Dzherela konstytutsiinoho prava Ukrainy: pytannia teorii ta praktyky [Sources of constitutional law of Ukraine: questions of the theory and practice], *Pravo Ukrainy*, 2014, no. 9, pp. 155–170.
11. Sav'iak O. V. Pravovy zvychai u systemi dzherel konstytutsiinoho prava Ukrainy [Legal custom in system of sources of constitutional law of Ukraine], Kyiv, 2008, 20 p.
12. Korchevna L. O. Problema riznodzherelnoho prava: doslid porivnialnogo pravoznavstva [Problem differently source of law: experience of comparative jurisprudence], Kyiv, 2005, 36 p.
13. Melashchenko V. F. Konstytutsiine pravo Ukrainy [The Constitutional law of Ukraine], Kyiv: Venturi, 1995, 240 p.
14. Pohorilko V. F., Fedorenko V. L. Konstytutsiine pravo Ukrainy. Akademichniy kurs [The constitutional law of Ukraine. The academic rate], Kyiv: Iurydychna dumka, 2006, vol. 1, 544 p.
15. Frytskyi O. F. Konstytutsiine pravo Ukrainy [The constitutional law of Ukraine], Kyiv: Iurinkom Inter, 2006, 512 p.
16. Kutafin O. E. Predmet konstitutsionnogo prava [Subject of constitutional law], Moskva: Yurist, 2001, 444 p.
17. Shapoval V. M. Konstytutsiine pravo zarubizhnykh krain [Constitutional law of foreign countries], Kyiv: In Iure, 2015, 320 p.
18. Martseliak O. Pravova pryroda aktiv Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy ta ikh rol u rozvytku nauky konstytutsiinoho prava [The legal nature of acts of the Constitutional Court of Ukraine and their role in development of science of constitutional law], *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*, 2015, no. 4, pp. 118–121.
19. Khrystova H. O. Iurydychna pryroda aktiv Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [Legal nature of acts of the Constitutional Court of Ukraine], Kharkiv, 2004, 20 p.
20. Tsymbalistyi T. O. Pravova pryroda aktiv Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [Legal nature of acts of the Constitutional Court of Ukraine], *Universytetski naukovi zapysky. Chasopys Khmelnytskoho universytetu upravlinnia ta prava*. 2007, no. 1 (21), pp. 47–55.

Скрипнюк О., Батанов О. Актуальні проблеми теорії джерел конституційного права України (аксіологічні, гносеологічні та онтологічні аспекти)

Анотація. Стаття присвячена вивченню концептуальних проблем сутності та системи джерел конституційного права України, аналізу фундаментальних положень і дискусійних питань зазначеної теми. Висвітлюється питання виникнення і розвитку джерел конституційного права України. Пропонується дефініція поняття «джерела конституційного права» та розглядаються їхні ознаки. Аналізуються особливості як системи джерел конституційного права України загалом, так і окремих її складових. Вказуються перспективи подальшого розвитку системи джерел конституційного права України.

Ключові слова: джерело права, система джерел конституційного права, Конституція України, закони України, парламентські акти, нормативно-правовий акт, правова доктрина, правовий звичай.

Скрипнюк А., Батанов А. Актуальные проблемы теории источников конституционного права Украины (аксиологические, гносеологические и онтологические аспекты)

Аннотация. Статья посвящена изучению отдельных проблем сущности и системы источников конституционного права Украины, анализу фундаментальных положений и дискуссионных вопросов данной темы. Освещается вопрос возникновения и развития источников конституционного права Украины. Предлагается дефиниция понятия «источники конституционного права» и рассматриваются их признаки. Анализируются особенности как системы источников конституционного права Украины в целом, так и отдельных ее составляющих. Указываются перспективы дальнейшего развития системы источников конституционного права Украины.

Ключевые слова: источник права, система источников конституционного права, Конституция Украины, законы Украины, парламентские акты, нормативно-правовой акт, правовая доктрина, правовой обычай.

Skrypniuk O., Batanov O. Actual Problems of the Theory of Sources of the Constitutional Law of Ukraine (Axiological, Epistemological and Ontological aspects)

Annotation. The article is devoted to the study of certain problems of the essence and system of sources of the constitutional law of Ukraine, the analysis of fundamental provisions and discussion issues of this topic. The issue of the appearance and development of the sources of the constitutional law of Ukraine is covered. The definition of the sources of constitutional law is proposed and their signs are examined. Features are considered as systems of sources of the constitutional law of Ukraine as a whole, and its separate components. The perspectives of the further development of the system of sources of the constitutional law of Ukraine are indicated.

Key words: source of law, system of sources of constitutional law, the Constitution of Ukraine, laws of Ukraine, parliamentary acts, legal act, legal doctrine, legal custom.